Journal Website

Article history:
Received 23 May 2026
Revised 23 October 2026
Accepted 29 October 2026
Initial Publication 07 November 2026
Final Publication 22 November 2026

Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History

Volume 5, Issue 3, pp 1-20

The Arbaeen Ceremony and Its Role in the Regional Political-Cultural Influence of the Islamic Republic of Iran and the Geopolitics of Shiism: A Case Study of Iraq

Vahid. Ramezaninejad[1], Majid. Golparvar[2*], Mehdi. Hassani Bagheri[2]

[1] PhD Student, Department of Political Science (Specialization: Iranian Affairs), Baf.C., Islamic Azad University, Baft, Iran
[2] Department of Political Science, Baf.C., Islamic Azad University, Baft, Iran

*** Corresponding author email address**: majid.golparvar@iau.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Ramezaninejad, V., Golparvar, M., & Hassani Bagheri, M. (2026). The Arbaeen Ceremony and Its Role in the Regional Political-Cultural Influence of the Islamic Republic of Iran and the Geopolitics of Shiism: A Case Study of Iraq. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, *5*(3), 1-20.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

Over the past two decades, the Arbaeen pilgrimage has evolved from a primarily religious and devotional ritual into a multidimensional phenomenon with significant social, cultural, political, and geopolitical implications in West Asia. Focusing on Iraq, this study examines the role of the Arbaeen ceremony in strengthening the regional political-cultural influence of the Islamic Republic of Iran and in reproducing the geopolitics of Shiism. The central question is how a popular religious ritual can contribute to soft power, transnational networking, and cultural influence without being reduced to a direct instrument of foreign policy. The study adopts a qualitative approach based on documentary analysis and employs an integrated conceptual framework drawing on structural functionalism, manifest and latent functions, symbolic capital, soft power, and constructivism. The findings indicate that Arbaeen enhances Iran's cultural and regional influence by reinforcing collective Shiite identity, expanding people-to-people interaction, strengthening mawkib and volunteer networks, generating social and symbolic capital, promoting informal public diplomacy, and increasing institutional interaction between Iran and Iraq. The large-scale transnational participation of pilgrims also contributes to the visible reproduction of Shiite social power and to the emergence of a form of "geopolitics of solidarity" grounded in shared religious identity, the collective memory of Ashura, and cross-border social networks. Nevertheless, this process is constrained by Iraqi nationalism, sensitivity toward national sovereignty, intra-Shiite diversity, regional geopolitical competition, and the risk of excessive politicization of the pilgrimage. The study concludes that the long-term geopolitical value of Arbaeen for Iran depends on a facilitative rather than hegemonic approach, respect for Iraqi social and religious institutions, reinforcement of people-centered relations, and avoidance of monopolistic or interventionist practices.

Keywords: *Arbaeen, Geopolitics of Shiism, Islamic Republic of Iran, Iraq, Political-Cultural Influence, Soft Power, Cultural Diplomacy.*

EXTENDED ABSTRACT

The Arbaeen pilgrimage has increasingly developed from a primarily devotional and commemorative Shiite ritual into a large-scale transnational social phenomenon with implications for identity formation, cultural interaction, political symbolism, and regional geopolitics. In the post-2003 Middle East, and particularly after the transformation of Iraq's political order, religious identities and cross-border networks gained greater visibility in regional affairs. The political re-emergence of Iraqi Shiites and the broader revival of Shiite public identity changed the sociopolitical environment in which Iran–Iraq relations evolved, creating new channels of interaction beyond conventional state-to-state diplomacy (Nasr, 2006). Within this context, Arbaeen became one of the most visible arenas in which religious belonging, collective memory, mobility, hospitality, and political meaning intersect. The pilgrimage annually brings together large numbers of participants from Iran, Iraq, and other countries in a shared ritual space centered on Karbala, while extensive networks of mawkibs, religious institutions, volunteers, service organizations, and informal actors sustain the movement and provide it with a distinctly social and transnational character. Studies of the civilizational dimensions of Arbaeen have emphasized that its importance lies not only in the religious act of pilgrimage, but also in the patterns of cooperation, sacrifice, hospitality, and collective organization generated around it (Abedini et al., 2022). Similarly, research on Shiite identity formation has shown that participation in Arbaeen may reinforce collective religious identification through repeated engagement with the memory of Ashura, sacred space, and shared symbolic practices (Rezaei, 2020). Against this background, the present study investigates how the Arbaeen ceremony contributes to the regional political-cultural influence of the Islamic Republic of Iran in Iraq and how this process interacts with the reproduction of the geopolitics of Shiism. The objective is not to reduce Arbaeen to an instrument of Iranian foreign policy, but to explain the mechanisms through which a fundamentally religious and popular ritual can generate secondary social and political consequences, including symbolic influence, public diplomacy, cross-border networking, identity reinforcement, and the expansion of relational depth between Iranian and Iraqi societies.

The theoretical framework of the study combines structural functionalism, the sociology of ritual, symbolic power, constructivism, and soft power in order to explain the transition from ritual interaction at the micro level to political-cultural influence at the regional level. From a structural-functionalist perspective, Arbaeen may be understood as a social-religious institution that contributes to adaptation, integration, pattern maintenance, and collective goal orientation within an extensive ritual system (Parsons, 1951). Its manifest functions include pilgrimage, mourning, commemoration of Imam Husayn, reproduction of Shiite symbols, and reinforcement of religious solidarity, while its latent functions may include the creation of informal networks, accumulation of trust, development of cross-border institutional coordination, and enhancement of symbolic influence. Merton's distinction between manifest and latent functions is particularly useful because many of the regional consequences of Arbaeen are not necessarily the declared objectives of the participants, yet they emerge through the cumulative effects of ritual interaction (Merton, 1957). The same framework also makes it possible to recognize dysfunctional outcomes, since social institutions may simultaneously generate integrative and disruptive effects depending on their mode of operation (Merton, 1968). The ritual dimension is further illuminated by Durkheim's understanding of collective religious life, in which shared ceremonies intensify collective consciousness and bind participants to a moral community (Durkheim, 1912). Collins likewise explains how repeated ritual interactions can generate emotional energy, group solidarity, sacred symbols, and

durable social bonds (Collins, 2004). In the Arbaeen context, direct encounters among pilgrims, hosts, volunteers, clerics, and service providers can transform temporary ritual interaction into more lasting social attachment. Bourdieu's concept of symbolic power helps explain how generosity, hospitality, sacrifice, and religious service may produce legitimacy and symbolic capital that can later become a source of social influence (Bourdieu, 1991). At the international level, soft power provides an additional analytical lens, since influence may be generated through attraction, cultural affinity, legitimacy, and persuasive values rather than coercion (Nye, 2004). Finally, constructivism explains how the meanings attached to Arbaeen can shape collective identity and political perception, since identities and interests are constructed through social interaction and shared interpretive structures (Wendt, 1999). The study therefore approaches Arbaeen as a multilayered institution in which religious meaning, emotional experience, symbolic capital, social networking, and geopolitical interpretation are mutually connected.

One of the principal findings is that Arbaeen contributes to Iranian political-cultural influence in Iraq primarily through informal and societal channels rather than through direct political control. The annual pilgrimage creates extensive opportunities for face-to-face contact between Iranian visitors and Iraqi hosts, producing a form of interpersonal diplomacy that operates alongside, and often independently of, official relations between Tehran and Baghdad. Social solidarity generated during the pilgrimage is strengthened by shared accommodation, food distribution, medical services, voluntary assistance, and participation in common rituals, all of which may reduce social distance and strengthen mutual familiarity (Mousavi & Bayat, 2017). Field-oriented accounts of the pilgrimage have also highlighted the broad role of voluntary organizations and popular service networks in sustaining the movement (Pouyafar, 2021). These interactions are important because cultural influence is more durable when it emerges from lived experience rather than one-directional political messaging. Iran's cultural diplomacy in the Arbaeen environment benefits from precisely this structure, since religious symbols and shared values provide a common language through which cultural messages are received with greater familiarity (Hosseinizadeh, 2018). The overlap between themes central to Ashura, such as sacrifice, justice, opposition to oppression, and support for the vulnerable, and elements emphasized in the political-cultural discourse of the Islamic Republic creates a communicative environment in which certain Iranian narratives can circulate without necessarily appearing as formal state propaganda. The effectiveness of this process, however, depends on the manner in which Iranian actors participate. Soft power is not produced simply by physical presence; it requires legitimacy and attraction (Nye, 2004). Thus, voluntary medical assistance, logistical cooperation, respectful cultural participation, and joint service activities may strengthen favorable perceptions, whereas excessive political display, organizational dominance, or symbolic appropriation may weaken them. Analyses of Arbaeen's contribution to Iranian influence similarly suggest that its significance rests on the density of religious and social connections rather than on formal political mechanisms alone (Hani-Zadeh, 2020). In addition, broader assessments of Iranian cultural influence in Iraq have emphasized that unofficial cultural networks remain an important complement to formal diplomatic and political engagement ("Iran's Cultural Influence in Iraq," 2020). Consequently, Arbaeen functions as a mechanism of influence through the accumulation of social trust and symbolic legitimacy, not through command.

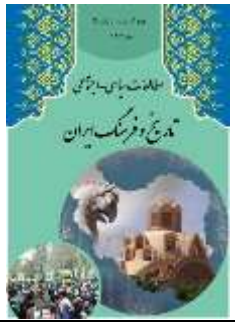
The pilgrimage also contributes to the regional geopolitics of Shiism by producing a recurring transnational space in which Shiite collective identity becomes visible, embodied, and socially reproduced. The geopolitical significance of Shiism cannot be reduced to the geographical distribution of

Shiite populations; it also includes networks of sacred cities, seminaries, pilgrimage routes, religious authorities, narratives, and cross-border communities. Analyses of the Shiite world have highlighted the regional consequences of the demographic, political, and symbolic presence of Shiite communities across the Middle East (Ahmadi, 2010). Arbaeen gives this geography an unusually tangible form because Karbala becomes a central node connecting participants from multiple national settings. The resulting space does not abolish national identities, but it temporarily activates a broader layer of religious belonging. Research on Arbaeen and Shiite geopolitics has argued that the pilgrimage strengthens transnational connections and makes otherwise dispersed networks visible in a shared ritual geography (Rahmani Vasokolaei, 2015). Constructivist theory helps clarify why this matters politically: shared identities influence the way actors interpret interests, alliances, threats, and legitimate forms of solidarity (Wendt, 1998). The repeated commemoration of Ashura, meanwhile, reinforces normative themes such as resistance to injustice, sacrifice, and collective loyalty, which can gradually operate as transnational norms. The norm-dynamics framework suggests that values can move from localized advocacy to broader acceptance and internalization through repeated social diffusion (Finnemore & Sikkink, 1998). The Arbaeen pilgrimage contributes to this diffusion by embedding such values in recurrent practice rather than abstract discourse. Eslami and colleagues have similarly examined the overlap between religious tourism and Shiite geopolitics, showing that pilgrimage can generate political and geopolitical implications without being reducible to political mobilization (Eslami et al., 2021). For the Islamic Republic of Iran, this environment is strategically significant because parts of its regional discourse are articulated through concepts that resonate with shared Shiite symbolic repertoires. Yet this does not mean that the Shiite geopolitical field is politically homogeneous. Rather, Iran participates in a broader transnational religious environment in which various actors retain distinct political interests and institutional identities.

The geopolitical opportunities created by Arbaeen are accompanied by significant constraints, particularly those related to Iraqi nationalism, state sovereignty, intra-Shiite diversity, and regional competition. Iraq possesses a strong national identity shaped by a long history of state formation, war, occupation, foreign intervention, and domestic political contestation. Contemporary discussions of Iraqi sovereignty emphasize that sensitivity to external influence remains a powerful component of political discourse and public identity (Taha, 2023). This creates a fundamental boundary for Iranian soft power: religious affinity does not automatically translate into political acceptance. Iraqi Shiites may maintain strong religious and emotional ties with Iran while simultaneously rejecting any perceived attempt to subordinate Iraqi sovereignty or domestic decision-making. The relationship between Arbaeen and Iran–Iraq relations must therefore be understood as a balancing process in which religious proximity coexists with national autonomy (Al-Tamimi, 2021). Intra-Shiite diversity further complicates the picture. Iraqi Shiism includes different clerical traditions, political movements, social groups, and understandings of the relationship between religion and state. The independent institutional position of Najaf, in particular, limits any assumption that Shiite solidarity necessarily produces political uniformity. The broader Iranian regional network is also embedded in competitive geopolitical structures. Analyses of Iran's regional axis of resistance show that Iranian influence operates in interaction with rival regional powers, security pressures, ideological competition, and changing local political environments (Hokayem, 2018). As a result, Arbaeen can become part of a wider contest of narratives in which external actors portray it either as a religious gathering or as an extension of Iranian regional strategy. This makes excessive politicization particularly risky. The structural-functionalist concept of dysfunction is useful here because the same

institutional processes that generate solidarity can produce resistance if they are perceived as intrusive or hegemonic (Merton, 1968). The long-term value of Arbaeen for Iranian influence consequently depends on restraint, local sensitivity, and respect for the Iraqi ownership of the ritual space.

In conclusion, the study finds that the Arbaeen pilgrimage contributes to the regional political-cultural influence of the Islamic Republic of Iran and to the reproduction of the geopolitics of Shiism through a multilayered process that begins with religious ritual and extends into social, cultural, symbolic, and geopolitical domains. Its primary mechanism is not coercion but the accumulation of trust, shared experience, symbolic legitimacy, and durable networks. The pilgrimage creates a dense field of interaction in which Iranian and Iraqi communities encounter one another directly, religious identity is reinforced through collective practice, and cross-border social relations are renewed on a recurring basis. These processes can strengthen Iran's cultural depth in Iraq and enhance its ability to participate in regional meaning-making, while also making the transnational social geography of Shiism more visible. At the same time, the findings reject any deterministic assumption that religious solidarity automatically becomes political alignment. Iraqi nationalism, sovereignty, institutional diversity within Shiism, regional rivalry, and the risk of over-politicization place clear limits on the conversion of ritual capital into political influence. The most sustainable strategy for Iran is therefore one of facilitation rather than domination: supporting pilgrimage infrastructure, encouraging people-to-people relations, cooperating with Iraqi institutions, respecting the central role of Iraqi hosts and religious authorities, and avoiding attempts to monopolize the symbolic meaning of Arbaeen. Under these conditions, the pilgrimage can function as a durable platform for cultural diplomacy, social trust, regional connectivity, and transnational Shiite solidarity while preserving its fundamentally religious and popular character.

مطالعات سیاسی–اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران

دوره ۵، شماره ۳، صفحه ۲۰-۱

وبسایت مجله

تاریخچه مقاله
دریافت شده در تاریخ ۲ خرداد ۱۴۰۵
اصلاح شده در تاریخ ۱ آبان ۱۴۰۵
پذیرفته شده در تاریخ ۷ آبان ۱۴۰۵
اولین انتشار در تاریخ ۱۶ آبان ۱۴۰۵
انتشار نهایی در تاریخ ۱ آذر ۱۴۰۵

مراسم اربعین و نقش آن در نفوذ منطقه‌ای سیاسی–فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و ژئوپلیتیک تشیع: مطالعه موردی عراق

وحید رمضانی نژاد[۱]، مجید گل پرور[۲*]، مهدی حسنی باقری[۲]

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی(گرایش مسائل ایران)، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران
۲. گروه علوم سیاسی، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران

[*]ایمیل نویسنده مسئول: majid.golparvar@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله
پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:
رمضانی نژاد، وحید.، گل پرور، مجید.، و حسنی باقری، مهدی. (۱۴۰۵). مراسم اربعین و نقش آن در نفوذ منطقه‌ای سیاسی–فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و ژئوپلیتیک تشیع: مطالعه موردی عراق. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۳)، ۲۰-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

چکیده

راهپیمایی اربعین در دو دهه اخیر از یک مناسک مذهبی و زیارتی به پدیده‌ای چندبعدی با آثار اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ژئوپلیتیکی در غرب آسیا تبدیل شده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر عراق، نقش مراسم اربعین را در تقویت نفوذ منطقه‌ای سیاسی–فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و بازتولید ژئوپلیتیک تشیع بررسی می‌کند. مسئله اصلی پژوهش آن است که چگونه یک آیین مذهبی مردمی می‌تواند بدون فروکاستن به ابزار مستقیم سیاست خارجی، زمینه شکل‌گیری قدرت نرم، شبکه‌های فراملی و نفوذ فرهنگی را فراهم سازد. پژوهش با رویکرد کیفی و روش تحلیل اسنادی انجام شده و برای تبیین موضوع از تلفیق مفاهیم کارکردگرایی ساختاری، کارکردهای آشکار و نهان، سرمایه نمادین، قدرت نرم و سازه‌انگاری بهره گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اربعین از طریق تقویت هویت جمعی شیعی، گسترش تعاملات مردمی، ایجاد شبکه‌های موکبی و داوطلبانه، تولید سرمایه اجتماعی و نمادین، توسعه دیپلماسی عمومی غیررسمی و افزایش ارتباط نهادی میان ایران و عراق، ظرفیت نفوذ فرهنگی و منطقه‌ای ایران را تقویت می‌کند. همچنین، حضور گسترده و فراملی زائران موجب بازنمایی قدرت اجتماعی تشیع و شکل‌گیری نوعی ژئوپلیتیک همبستگی می‌شود که بر اشتراکات مذهبی، حافظه عاشورا و شبکه‌های ارتباطی فرامرزی استوار است. با این حال، این فرایند با محدودیت‌هایی همچون ناسیونالیسم عراقی، حساسیت نسبت به حاکمیت ملی، تنوع جریان‌های درون‌شیعی، رقابت بازیگران منطقه‌ای و خطر سیاسی‌شدن بیش از حد مناسک مواجه است. نتایج نشان می‌دهد که پایداری ظرفیت ژئوپلیتیکی اربعین برای ایران مستلزم اتخاذ رویکردی تسهیل‌گر، احترام به نقش محوری جامعه و نهادهای عراقی، تقویت روابط مردم‌محور و پرهیز از رویکردهای انحصارگرایانه و مداخله‌جویانه است.

کلیدواژگان: *اربعین، ژئوپلیتیک تشیع، جمهوری اسلامی ایران، عراق، نفوذ سیاسی–فرهنگی، قدرت نرم، دیپلماسی فرهنگی.*

مقدمه

تحولات ساختاری خاورمیانه در دو دهه نخست قرن بیست‌ویکم، به‌ویژه پس از فروپاشی رژیم بعث عراق در سال ۲۰۰۳، موجب دگرگونی عمیق در الگوی توزیع قدرت، بازیگران مؤثر، سازوکارهای هویت‌سازی و اشکال نفوذ منطقه‌ای شده است. عراق در این فرایند از یک دولت متمرکز اقتدارگرا به عرصه‌ای چندلایه از رقابت‌های قومی، مذهبی، سیاسی و منطقه‌ای تبدیل شد و همین وضعیت، زمینه ظهور و تقویت نیروهای اجتماعی و مذهبی را فراهم ساخت که پیش‌تر امکان حضور سازمان‌یافته در عرصه عمومی نداشتند. در چنین بستری، تشیع نه صرفاً به‌عنوان یک هویت مذهبی، بلکه به‌مثابه یکی از عناصر مهم بازتعریف نظم سیاسی و اجتماعی عراق پس از صدام مطرح شد. نصر احیای سیاسی و اجتماعی تشیع را یکی از مهم‌ترین تحولات ژئوپلیتیکی خاورمیانه پس از سقوط رژیم بعث می‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که فعال‌شدن اجتماعات شیعی در عراق، لبنان و دیگر بخش‌های منطقه، مناسبات قدرت را به شکلی معنادار تغییر داده است (Nasr, 2006). این تحول، به‌طور طبیعی جایگاه جمهوری اسلامی ایران را نیز در معادلات جدید منطقه‌ای ارتقا داد، زیرا ایران علاوه بر همجواری جغرافیایی با عراق، از پیوندهای تاریخی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی گسترده‌ای با جامعه شیعی این کشور برخوردار است. با این حال، نفوذ ایران در عراق را نمی‌توان صرفاً با معیارهای کلاسیک قدرت سخت، روابط دولت با دولت یا تعاملات امنیتی توضیح داد؛ بخش مهمی از این نفوذ در ساحت‌های فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و هویتی شکل گرفته و مناسک اربعین یکی از برجسته‌ترین میدان‌های ظهور این لایه از قدرت منطقه‌ای است.

راهپیمایی اربعین طی سال‌های پس از ۲۰۰۳ به‌تدریج از یک مراسم زیارتی عمدتاً عراقی به یکی از بزرگ‌ترین اجتماعات مذهبی فراملی در جهان معاصر تبدیل شده است. حضور گسترده زائران ایرانی، عراقی و اتباع کشورهای متعدد در مسیرهای منتهی به کربلا، همراه با شبکه وسیع موکب‌ها، هیئت‌ها، نهادهای خدماتی، رسانه‌ها، گروه‌های مردمی و سازمان‌های مذهبی، به اربعین ماهیتی فراتر از یک آیین فردی یا حتی یک مناسک جمعی محدود بخشیده است. عابدینی و همکاران اربعین را واجد ظرفیت‌های تمدنی می‌دانند و معتقدند که این آیین از خلال پیوند میان زیارت، همبستگی اجتماعی، خدمت‌رسانی داوطلبانه و بازتولید ارزش‌های جمعی، بستری برای شکل‌گیری نوعی اجتماع فراملی فراهم می‌کند (Abedini et al., 2022). از سوی دیگر، پژوهش‌های مربوط به هویت شیعی نشان داده‌اند که مناسک اربعین در تثبیت تعلق مذهبی و بازسازی هویت جمعی شیعیان نقش معناداری دارد (Rezaei, 2020). این ظرفیت هویتی زمانی اهمیت ژئوپلیتیکی پیدا می‌کند که میلیون‌ها کنشگر از ملیت‌ها و محیط‌های سیاسی گوناگون، در یک فضای نمادین مشترک و حول یک روایت تاریخی واحد گرد هم می‌آیند. چنین وضعیتی امکان شکل‌گیری پیوندهایی را فراهم می‌کند که لزوماً در ساختار رسمی روابط بین‌الملل قابل مشاهده نیستند، اما می‌توانند بر نگرش‌ها، ترجیحات سیاسی، شبکه‌های اجتماعی و ادراک متقابل ملت‌ها اثرگذار باشند.

اهمیت اربعین برای جمهوری اسلامی ایران دقیقاً در همین نقطه آشکار می‌شود. ایران در سیاست منطقه‌ای خود همواره از مجموعه‌ای از ابزارهای رسمی و غیررسمی بهره برده است و روابط آن با عراق نیز ترکیبی از دیپلماسی رسمی، تعاملات اقتصادی، همکاری‌های امنیتی، پیوندهای مذهبی، شبکه‌های اجتماعی و روابط میان نخبگان بوده است. هاشمی نشان می‌دهد که نفوذ ایران در عراق پساصدام، نتیجه یک عامل منفرد نبوده، بلکه از درهم‌تنیدگی ظرفیت‌های سیاسی، اجتماعی، مذهبی و تاریخی شکل گرفته است (Hashemi, 2016). در این میان، اربعین فضایی فراهم می‌کند که در آن نفوذ فرهنگی بدون ضرورت توسل به اجبار و در بستری از مشارکت داوطلبانه عمل می‌کند. این ویژگی با مفهوم «قدرت نرم» جوزف نای همخوانی دارد؛ قدرتی که بر جذابیت، اقناع و توانایی شکل‌دهی به ترجیحات دیگران از طریق فرهنگ، ارزش‌ها و مشروعیت استوار است (Nye, 2004). از این منظر، ظرفیت اربعین برای ایران بیش از آنکه در تبلیغ مستقیم سیاسی یا نمایش سازمان‌یافته

قدرت دولتی خلاصه شود، در توان ایجاد پیوندهای عاطفی، فرهنگی و هنجاری میان جوامع شیعی و به‌ویژه میان مردم ایران و عراق نهفته است.

با وجود این، پیوند دادن اربعین با نفوذ منطقه‌ای ایران نیازمند احتیاط نظری است. یکی از خطرهای اصلی در تحلیل این پدیده، فروکاستن یک آیین گسترده مذهبی و مردمی به ابزاری در خدمت سیاست خارجی یک دولت است. اربعین پیش از آنکه به سیاست منطقه‌ای ایران مرتبط باشد، ریشه در سنت‌های دینی و تاریخی جامعه شیعی عراق و ساختارهای بومی زیارت کربلا دارد. بسیاری از موکب‌ها، شبکه‌های خدمت‌رسانی و سازوکارهای میزبانی این آیین توسط شهروندان، عشایر، نهادهای مذهبی و گروه‌های محلی عراق سامان می‌یابند. بنابراین، نقش ایران باید در چارچوب حضور در یک زیست‌بوم مذهبی فراملی تحلیل شود، نه به‌عنوان مالک یا هدایت‌کننده آن. مطالعه روابط ایران و عراق در بستر اربعین نیز بر همین ماهیت شبکه‌ای و دوسویه تأکید دارد و نشان می‌دهد که این مناسک به ایجاد تعاملات فراتر از کانال‌های رسمی دیپلماتیک کمک می‌کند (Al-Tamimi, 2021). ازاین‌رو، مفهوم «نفوذ» در این پژوهش به معنای سلطه یا کنترل سیاسی نیست، بلکه به معنای توانایی اثرگذاری فرهنگی، هنجاری و ارتباطی از طریق ایجاد جاذبه، اعتماد و شبکه‌های اجتماعی مورد توجه قرار می‌گیرد.

در سطح نظری، تحلیل اربعین نیازمند عبور از دو نگاه یک‌جانبه است. نگاه نخست، مناسک مذهبی را صرفاً پدیده‌ای دینی و جدا از سیاست می‌داند و از آثار اجتماعی و ژئوپلیتیکی آن غفلت می‌کند. نگاه دوم، برعکس، آیین را تنها ابزاری برای بسیج سیاسی می‌بیند و ماهیت دینی، عاطفی و خودجوش آن را نادیده می‌گیرد. رویکرد کارکردگرایی ساختاری امکان می‌دهد که مناسک اربعین همچون یک نهاد اجتماعی با مجموعه‌ای از کارکردهای آشکار و نهان تحلیل شود. پارسونز نظام اجتماعی را متکی بر سازوکارهایی می‌داند که از طریق انطباق، دستیابی به هدف، یکپارچگی و حفظ الگو، ثبات و بازتولید نظم اجتماعی را ممکن می‌کنند (Parsons, 1951). اربعین از این منظر می‌تواند همزمان کارکردهایی چون حفظ نمادهای مذهبی، تقویت انسجام جمعی، بسیج منابع داوطلبانه و سازمان‌دهی شبکه‌های خدمت‌رسانی را ایفا کند. مرتون نیز تمایز میان کارکردهای آشکار و نهان را برای فهم پیامدهایی به کار می‌گیرد که برخی از آنها هدف مستقیم یک نهاد هستند و برخی بدون آنکه از ابتدا هدف‌گذاری شده باشند، در نتیجه عملکرد آن پدید می‌آیند (Merton, 1957). این تمایز برای مطالعه اربعین اهمیت اساسی دارد، زیرا تقویت هویت مذهبی و زیارت را می‌توان از کارکردهای آشکار آن دانست، در حالی که گسترش شبکه‌های ارتباطی، اعتماد میان‌فرهنگی، دیپلماسی غیررسمی و افزایش قدرت نمادین ممکن است در زمره کارکردهای نهان قرار گیرند.

در کنار کارکردگرایی، سازه‌انگاری نیز برای توضیح ارتباط اربعین با ژئوپلیتیک تشیع ضروری است. وندت بر این اصل تأکید دارد که هویت‌ها و منافع بازیگران سیاسی صرفاً بر اساس توزیع مادی قدرت شکل نمی‌گیرند، بلکه در بستر تعاملات اجتماعی و ساختارهای بیناذهنی ساخته می‌شوند (Wendt, 1999). از این دیدگاه، اربعین فضایی است که در آن هویت شیعی به‌صورت مداوم بازتولید و تجربه می‌شود. هویت در اینجا نه یک امر ثابت، بلکه نتیجه تکرار نمادها، روایت‌ها، مناسک و روابط اجتماعی است. برداشت سازه‌انگارانه از روابط بین‌الملل نیز نشان می‌دهد که ارزش‌ها و هنجارها می‌توانند در تعریف منافع و الگوهای کنش نقش داشته باشند (Wendt, 1998). نظریه پویایی هنجارها نیز توضیح می‌دهد که چگونه ارزش‌ها و رفتارهای جمعی می‌توانند از سطح محدود اجتماعی عبور کنند و به هنجارهای فراملی تبدیل شوند (Finnemore & Sikkink, 1998). در نتیجه، تکرار سالانه اربعین و مشارکت گسترده در آن می‌تواند به تثبیت مجموعه‌ای از ارزش‌های مشترک مانند ایثار، عدالت‌خواهی، مقاومت در برابر ظلم، خدمت داوطلبانه و همبستگی مذهبی کمک کند.

مسئله اساسی این پژوهش آن است که مراسم اربعین از چه سازوکارهایی به تقویت نفوذ منطقه‌ای سیاسی–فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در عراق کمک می‌کند و این فرایند چه نسبتی با بازتولید ژئوپلیتیک تشیع دارد. هدف پژوهش، تبیین پیوند میان ساحت آیینی اربعین، شبکه‌های اجتماعی و فرهنگی پیرامون آن و پیامدهای منطقه‌ای این پدیده است، بدون آنکه ماهیت مذهبی و مردمی اربعین به ابزار سیاست

رسمی فروکاسته شود. بر همین اساس، مطالعه حاضر با رویکرد کیفی و مبتنی بر تحلیل اسنادی، مفاهیم و یافته‌های مرتبط با اربعین، قدرت نرم، نفوذ فرهنگی، هویت شیعی و روابط ایران و عراق را در چارچوبی تلفیقی بررسی می‌کند. تمرکز اصلی بر آن است که نشان داده شود چگونه سرمایه عاطفی و نمادین تولیدشده در آیین اربعین، از طریق شبکه‌های ارتباطی، تعاملات مردمی، دیپلماسی فرهنگی و هویت مشترک، قابلیت تبدیل شدن به نوعی ظرفیت ژئوپلیتیکی را پیدا می‌کند. در عین حال، متغیرهایی مانند ناسیونالیسم عراقی، حساسیت نسبت به حاکمیت ملی، رقابت بازیگران منطقه‌ای، شکاف‌های درون‌شیعی و احتمال دولتی‌شدن بیش از حد مناسک نیز به‌عنوان عوامل محدودکننده مورد توجه قرار می‌گیرند. این توجه ضروری است، زیرا همان‌گونه که طه در بررسی ملی‌گرایی و حاکمیت در عراق معاصر نشان می‌دهد، مسئله استقلال سیاسی و حساسیت نسبت به نفوذ خارجی همچنان یکی از عناصر مهم هویت سیاسی عراق است (Taha, 2023). بنابراین، کارآمدی اربعین در ایجاد همگرایی زمانی پایدار خواهد بود که رابطه میان هویت فراملی شیعی و هویت ملی عراقی نه به‌صورت تقابلی، بلکه در قالبی مکمل و غیرهژمونیک مدیریت شود.

مبانی نظری و مفهومی اربعین، قدرت نرم و ژئوپلیتیک تشیع

اربعین را نمی‌توان صرفاً به‌عنوان یک مناسک عبادی تعریف کرد، زیرا گستره اجتماعی، الگوی مشارکت، تکرار منظم، سازمان‌یافتگی مردمی و آثار فرهنگی آن، ویژگی‌های یک نهاد اجتماعی را نیز در خود دارد. نهاد اجتماعی در معنای جامعه‌شناختی، مجموعه‌ای نسبتاً پایدار از هنجارها، نقش‌ها، انتظارات و الگوهای رفتاری است که بخشی از نیازهای یک جامعه را پاسخ می‌دهد. از منظر پارسونز، بقای نظام‌های اجتماعی در گرو مجموعه‌ای از کارکردهاست که امکان انطباق با محیط، دستیابی به اهداف، یکپارچگی درونی و حفظ الگوهای ارزشی را فراهم می‌کنند (Parsons, 1951). اربعین در سطح انطباق، شبکه گسترده‌ای از منابع مادی، حمل‌ونقل، اسکان، اطعام، خدمات درمانی و سازمان‌دهی جمعیت را فعال می‌کند؛ در سطح یکپارچگی، کنشگران متنوع را حول هویت و مناسک مشترک گرد هم می‌آورد؛ در سطح حفظ الگو، نمادهای عاشورایی و حافظه تاریخی شیعه را به نسل‌های جدید منتقل می‌کند؛ و در سطح هدف‌یابی، رفتارهای داوطلبانه و جمعی را حول مجموعه‌ای از ارزش‌های مشترک سامان می‌دهد. چنین تحلیلی به معنای تقلیل معنای دینی زیارت به یک کارکرد اجتماعی نیست، بلکه نشان می‌دهد آیین‌های مذهبی علاوه بر معنای اعتقادی، دارای پیامدهای اجتماعی نیز هستند.

تمایز میان کارکردهای آشکار و نهان که مرتون مطرح می‌کند، امکان فهم دقیق‌تر این چندلایگی را فراهم می‌سازد. کارکردهای آشکار پیامدهایی هستند که از سوی کنشگران شناخته شده و مورد انتظارند، در حالی که کارکردهای نهان الزاماً هدف مستقیم رفتار یا نهاد نیستند، اما از دل عملکرد آن پدید می‌آیند (Merton, 1957). در اربعین، زیارت امام حسین، بزرگداشت واقعه عاشورا، اجرای مناسک مذهبی، تقویت تعلق دینی و استمرار سنت‌های شیعی را می‌توان در زمره کارکردهای آشکار قرار داد. در مقابل، شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی فراملی، افزایش شناخت متقابل ایرانیان و عراقی‌ها، گسترش ارتباط میان نهادهای مذهبی، انباشت اعتماد، تقویت دیپلماسی عمومی، شکل‌گیری همکاری‌های مدیریتی و حتی افزایش ظرفیت تعاملات اقتصادی و زیرساختی، پیامدهایی هستند که می‌توان آنها را در قالب کارکردهای نهان تحلیل کرد. مرتون در توسعه نظریه کارکردی خود همچنین بر مفهوم «بدکارکرد» تأکید می‌کند؛ یعنی پیامدهایی که به جای تقویت انسجام، می‌توانند موجب اختلال یا تنش شوند (Merton, 1968). این مفهوم برای تحلیل اربعین اهمیت ویژه دارد، زیرا همان شبکه‌ها و ظرفیت‌هایی که در شرایط مناسب به اعتماد و همگرایی منجر می‌شوند، در صورت سیاسی‌سازی افراطی، رقابت تبلیغاتی یا نادیده گرفتن حساسیت‌های جامعه میزبان می‌توانند اثر معکوس ایجاد کنند.

یکی از مهم‌ترین سازوکارهای اجتماعی اربعین، تولید احساس تعلق جمعی است. دورکیم در تحلیل صور ابتدایی حیات دینی نشان می‌دهد که آیین‌های جمعی تنها بازتاب باورهای دینی نیستند، بلکه از طریق گردهم‌آوردن افراد، نوعی انرژی عاطفی و وجدان جمعی تولید

می‌کنند (Durkheim, 1912). در اربعین، حضور همزمان جمعیت عظیم، تکرار شعارها و نمادها، مشارکت در آیین‌های مشترک، تجربه سختی مسیر، همیاری و خدمت به دیگران، مجموعه‌ای از تجربه‌های مشترک می‌آفرینند که تعلق فردی را به احساس عضویت در یک اجتماع وسیع‌تر تبدیل می‌کند. مطالعات مربوط به همبستگی اجتماعی اربعین نیز بر این ظرفیت تأکید کرده‌اند و نقش تعاملات چهره‌به‌چهره، خدمت داوطلبانه و اشتراک مناسکی را در ایجاد پیوند میان زائران برجسته ساخته‌اند (Mousavi & Bayat, 2017). در این فضا، مرزهای معمول اجتماعی، اقتصادی و تا حدی ملی برای دوره‌ای محدود کمرنگ می‌شوند و زائر، موکب‌دار، روحانی، داوطلب و میزبان در ساختار تعاملی نسبتاً افقی‌تری وارد رابطه می‌شوند.

در نظریه «زنجیره‌های تعامل آیینی»، کالینز نشان می‌دهد که آیین‌های موفق می‌توانند انرژی عاطفی، همبستگی گروهی، نمادهای مشترک و احساس اخلاقی تولید کنند (Collins, 2004). اربعین نمونه‌ای برجسته از چنین زنجیره‌ای است، زیرا مشارکت‌کنندگان نه فقط در یک واقعه منفرد، بلکه در مجموعه‌ای پیوسته از تعاملات نمادین و اجتماعی وارد می‌شوند؛ از ورود به مسیر زیارت و حضور در موکب‌ها تا مشارکت در دعا، اطعام، خدمت‌رسانی و گفت‌وگو با زائران دیگر. هر یک از این تعاملات می‌تواند تعلق به هویت جمعی را بازتولید کند و خاطره‌ای پایدار از تجربه مشترک بر جای گذارد. نیکجو نیز با تمرکز بر دلبستگی به شخصیت مقدس و مسیر مقدس، نشان می‌دهد که تجربه زیارت می‌تواند میان مکان، هویت، عاطفه و وفاداری معنوی پیوند برقرار کند (Nikjoo, 2020). این پیوند زمانی از سطح فردی فراتر می‌رود که میلیون‌ها نفر تجربه‌های مشابه را در یک شبکه معنایی مشترک تکرار کنند.

در این چارچوب، مفهوم سرمایه نمادین بوردیو نیز برای فهم چگونگی تبدیل کنش دینی به ظرفیت نفوذ اهمیت دارد. بوردیو قدرت نمادین را نوعی قدرت مبتنی بر به‌رسمیت‌شناختن، اعتبار و مشروعیت می‌داند؛ قدرتی که برخلاف اجبار مستقیم، از پذیرش اجتماعی سرچشمه می‌گیرد (Bourdieu, 1991). خدمت رایگان، میهمان‌نوازی، ایثار، اطعام، درمان داوطلبانه و پذیرایی گسترده در اربعین، تنها فعالیت‌های خدماتی نیستند، بلکه می‌توانند به تولید اعتبار اخلاقی و سرمایه نمادین برای کنشگران و شبکه‌های مشارکت‌کننده منجر شوند. هنگامی که شهروند ایرانی در نقش زائر، پزشک، داوطلب یا خادم در کنار جامعه میزبان عراقی قرار می‌گیرد، تصویری از ایران در سطح تجربه زیسته شکل می‌گیرد که ممکن است با تصویر حاصل از رسانه‌های رسمی یا رقابت‌های سیاسی متفاوت باشد. این شکل از ارتباط، دقیقاً یکی از مجاری شکل‌گیری قدرت نرم است.

نای قدرت نرم را توانایی دستیابی به نتایج مطلوب از طریق جذابیت و اقناع، به جای اجبار یا پرداخت مادی مستقیم، تعریف می‌کند (Nye, 2004). منابع قدرت نرم می‌توانند فرهنگ، ارزش‌ها، مشروعیت رفتار و جذابیت الگوهای اجتماعی باشند. بر این مبنا، اربعین برای جمهوری اسلامی ایران زمانی به منبع قدرت نرم تبدیل می‌شود که حضور ایرانیان، تولیدات فرهنگی، شبکه‌های داوطلبانه و الگوهای همکاری با جامعه عراق به شکل‌گیری ادراک مثبت، اعتماد و همدلی کمک کنند. حسینی‌زاده نقش اربعین را در دیپلماسی فرهنگی ایران از همین منظر برجسته می‌کند و بر ظرفیت این آیین برای ایجاد ارتباط مستقیم میان جوامع و انتقال ارزش‌ها تأکید دارد (Hosseinizadeh, 2018). رحیمی نیز قدرت نرم اربعین را در توانایی آن برای ایجاد پیوند میان هویت مذهبی، مشارکت داوطلبانه و ادراک مثبت از جامعه شیعی بررسی می‌کند (Rahimi, 2019). بنابراین، قدرت نرم در این حوزه نه نتیجه تبلیغات یک‌طرفه، بلکه پیامد کیفیت تعامل است.

پیوند اربعین با ژئوپلیتیک تشیع از همین بستر هویتی و نمادین شکل می‌گیرد. ژئوپلیتیک تشیع را نباید صرفاً به معنای قلمروهای جغرافیایی با جمعیت شیعه فهم کرد؛ این مفهوم به شبکه‌ای از اجتماعات، مراکز مذهبی، مسیرهای زیارتی، منابع نمادین، روابط تاریخی و کنشگران سیاسی و فرهنگی اشاره دارد که در پهنه جغرافیایی مشخصی با یکدیگر در ارتباط‌اند. احمدی با بررسی جهان تشیع و ژئوپلیتیک منطقه نشان می‌دهد که پراکندگی جغرافیایی شیعیان، پیوندهای فراملی و موقعیت سیاسی آنان می‌تواند بر الگوهای منطقه‌ای قدرت اثرگذار

باشد (Ahmadi, 2010). رحمانی واسوکلایی نیز اربعین را یکی از عرصه‌های عینی بازنمایی ژئوپلیتیک تشیع می‌داند، زیرا مناسک زیارتی شبکه‌های فرامرزی هویتی و اجتماعی را از حالت انتزاعی به تجربه‌ای عینی تبدیل می‌کند (Rahmani Vasokolaei, 2015). در این معنا، ژئوپلیتیک تشیع الزاماً پروژه‌ای سازمان‌یافته و دولتی نیست؛ بخش مهمی از آن از پایین و از طریق گردش زائر، روایت، نماد، سرمایه، مناسک و ارتباطات اجتماعی شکل می‌گیرد.

سازه‌انگاری می‌تواند توضیح دهد که چرا این شبکه‌ها دارای پیامد ژئوپلیتیکی می‌شوند. وندت استدلال می‌کند که ساختارهای بین‌المللی فقط از نیروهای مادی ساخته نشده‌اند و معانی مشترک در تعریف هویت و منافع نقش دارند (Wendt, 1999). برای زائران ایرانی و عراقی، اربعین فضایی فراهم می‌کند که در آن «ما»ی جمعی شیعی از طریق نمادهای عاشورا بازتعریف می‌شود. این «ما» لزوماً جایگزین هویت ملی نیست، بلکه می‌تواند لایه‌ای فراملی بر هویت‌های ملی بیفزاید. رضایی نقش اربعین را در تقویت هویت شیعی از طریق بازسازی حافظه عاشورا و تجربه جمعی زیارت نشان می‌دهد (Rezaei, 2020). از این منظر، قدرت ژئوپلیتیکی اربعین بیش از آنکه در کنترل سرزمین باشد، در کنترل یا دست‌کم تأثیرگذاری بر معنا، روایت و احساس تعلق نهفته است.

نظریه چرخه حیات هنجارها نیز این فرایند را تکمیل می‌کند. فینمور و سیکینک توضیح می‌دهند که هنجارها از طریق کارآفرینان هنجاری، پذیرش اجتماعی، گسترش و درونی‌شدن می‌توانند به بخش پایداری از رفتار جمعی تبدیل شوند (Finnemore & Sikkink, 1998). اربعین در این چارچوب بستری است که در آن هنجارهایی مانند یاری مظلوم، ایثار، مقاومت در برابر ظلم، تکریم میهمان، بخشش و وفاداری به حافظه عاشورا بارها بازتولید می‌شوند. وقتی این هنجارها از مرزهای ملی عبور می‌کنند، قابلیت تأثیرگذاری بر برداشت‌های سیاسی و فرهنگی را نیز پیدا می‌کنند. اسلامی و همکاران در بحث ژئوپلیتیک تشیع و گردشگری مذهبی به همین پیوند میان زیارت، هویت و مناسبات منطقه‌ای توجه دارند (Eslami et al., 2021). اهمیت این نکته در آن است که نفوذ فرهنگی ایران در بستر اربعین تنها از «پیام ایرانی» ناشی نمی‌شود، بلکه از هم‌پوشانی بخشی از گفتمان سیاسی و فرهنگی جمهوری اسلامی با هنجارهای گسترده‌تر عاشورایی و شیعی سرچشمه می‌گیرد.

در نتیجه، چارچوب نظری مناسب برای تحلیل اربعین باید چندسطحی باشد. در سطح خرد، تعامل آیینی، عاطفه، تجربه زیسته و سرمایه نمادین قرار دارد؛ در سطح میانی، موکب‌ها، نهادهای مذهبی، شبکه‌های داوطلبانه و رسانه‌ها قرار می‌گیرند؛ و در سطح کلان، قدرت نرم، هویت فراملی، رقابت منطقه‌ای و ژئوپلیتیک تشیع مطرح می‌شود. این سه سطح به هم پیوند خورده‌اند و نمی‌توان یکی را بدون دیگری توضیح داد. اگر فقط سطح کلان دیده شود، اربعین به ابزاری سیاسی تقلیل می‌یابد؛ اگر فقط تجربه فردی دیده شود، پیامدهای منطقه‌ای نادیده می‌ماند. چارچوب تلفیقی کارکردگرایی، جامعه‌شناسی مناسک، قدرت نمادین و سازه‌انگاری این امکان را فراهم می‌کند که مسیر تبدیل کنش آیینی به سرمایه اجتماعی و سپس تبدیل بخشی از این سرمایه به نفوذ فرهنگی و ظرفیت ژئوپلیتیکی تبیین شود. در همین حال، مفهوم بدکارکردی یادآور می‌شود که این تبدیل خودکار نیست و در صورت غلبه مداخله‌گری دولتی، تبلیغات آشکار، رقابت‌های فرقه‌ای یا نادیده گرفتن هویت ملی عراق، همان سازوکار می‌تواند با مقاومت اجتماعی روبه‌رو شود.

اربعین و سازوکارهای نفوذ سیاسی–فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در عراق

نفوذ منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران در عراق را نمی‌توان صرفاً با شاخص‌های امنیتی، نظامی یا روابط میان دولت‌ها اندازه‌گیری کرد. ساختار اجتماعی عراق، جایگاه مراجع دینی، نقش قبایل و شبکه‌های محلی، تعدد احزاب، اهمیت شهرهای مقدس و گستردگی روابط مردمی با ایران موجب شده است که نفوذ در این کشور ماهیتی چندلایه داشته باشد. دهقانی فیروزآبادی در بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که مؤلفه‌های هویتی، فرهنگی و ارزشی در کنار ملاحظات امنیتی و منافع ملی، در شکل‌دهی به رفتار منطقه‌ای ایران نقش دارند (Dehghani Firouzabadi, 2019). در عراق پس از صدام نیز ایران از یک سو با ساختار رسمی دولت و بازیگران سیاسی

ارتباط دارد و از سوی دیگر، با شبکه‌های مذهبی، زیارتی و اجتماعی پیوندهایی تاریخی دارد. اربعین در همین لایه دوم اهمیت ویژه پیدا می‌کند، زیرا میدان تعامل مستقیم و گسترده میان دو جامعه را فراهم می‌سازد و به روابط ایران و عراق بعدی فراتر از روابط دیپلماتیک رسمی می‌دهد.

یکی از مهم‌ترین سازوکارهای نفوذ فرهنگی در اربعین، تماس مستقیم میان مردم است. در دیپلماسی رسمی، تصویر یک کشور از طریق دولت، سفارت، رسانه و مواضع سیاسی منتقل می‌شود؛ اما در اربعین، بخش قابل توجهی از برداشت جامعه عراق از ایرانیان از خلال تجربه‌های روزمره و تعاملات چهره‌به‌چهره شکل می‌گیرد. زائر ایرانی در خانه یا موکب عراقی اقامت می‌کند، از خدمات داوطلبانه بهره می‌برد، با خانواده‌ها و خادمان عراقی ارتباط برقرار می‌کند و در یک تجربه آیینی مشترک مشارکت می‌جوید. در مقابل، ایرانیان نیز با فرهنگ میزبانی، ساختارهای اجتماعی و مذهبی عراق به شکلی مستقیم مواجه می‌شوند. موسوی و بیات نشان می‌دهند که اربعین ظرفیت بالایی برای ایجاد همبستگی اجتماعی و کاهش فاصله‌های میان گروه‌های مختلف دارد (Mousavi & Bayat, 2017). چنین تعاملاتی می‌توانند کلیشه‌های تاریخی را کاهش دهند و سرمایه اجتماعی بینافرهنگی ایجاد کنند؛ سرمایه‌ای که در مواقع تنش سیاسی می‌تواند به‌عنوان یک لایه محافظ در روابط دو جامعه عمل کند.

موکب‌ها در این فرایند نقش مرکزی دارند. موکب صرفاً یک مکان توزیع غذا یا استراحت نیست، بلکه یک واحد اجتماعی کوچک است که در آن اعتماد، خدمت، گفت‌وگو و مبادله فرهنگی شکل می‌گیرد. موکب‌های عراقی بنیان اصلی ساختار خدماتی اربعین را تشکیل می‌دهند و حضور موکب‌های ایرانی، به‌ویژه در قالب همکاری مشترک، می‌تواند شبکه‌های پایدار میان گروه‌های مذهبی و اجتماعی دو کشور ایجاد کند. گزارش‌های میدانی اربعین نیز بر گستردگی نقش سازمان‌های داوطلبانه و ارتباط مستقیم میان زائران و میزبانان تأکید داشته‌اند (Pouyafar, 2021). هرچه این همکاری ماهیت مشارکتی‌تر و غیرتحمیلی‌تری داشته باشد، قابلیت آن برای تولید اعتماد افزایش می‌یابد. در مقابل، هرگاه حضور نهادهای ایرانی به شکل تصاحب فضای فرهنگی، نمایش یک‌طرفه نمادهای سیاسی یا نادیده‌گرفتن تقدم جامعه میزبان ظاهر شود، امکان شکل‌گیری واکنش منفی افزایش خواهد یافت.

دیپلماسی فرهنگی ایران در اربعین از طریق نمادها، زبان، هنر، رسانه و بازنمایی ارزش‌های مشترک نیز عمل می‌کند. حسینی‌زاده تأکید دارد که اربعین به دلیل ماهیت مردمی و مذهبی خود، یکی از فضاهای ویژه برای دیپلماسی فرهنگی ایران در عراق است (Hosseinizadeh, 2018). در این فضا، عناصر فرهنگی جمهوری اسلامی با مفاهیم عاشورایی درهم می‌آمیزند. شعارهایی مانند عدالت‌خواهی، دفاع از مظلوم، مبارزه با ظلم و پاسداشت شهادت، از یک سو در سنت عاشورا ریشه دارند و از سوی دیگر، در گفتمان سیاسی جمهوری اسلامی نیز جایگاه برجسته‌ای یافته‌اند. همپوشانی این دو سطح سبب می‌شود برخی پیام‌های سیاسی بدون نیاز به قالب‌های تبلیغاتی رسمی و از طریق زبان مشترک آیینی منتقل شوند. این انتقال در صورتی اثربخش است که مخاطب آن را بخشی از معنای مشترک مذهبی تلقی کند، نه تحمیل یک دستور کار سیاسی خارجی.

در این زمینه، قدرت نرم به معنای ظرفیت اثرگذاری از طریق جاذبه اهمیت پیدا می‌کند. نای تأکید می‌کند که قدرت نرم زمانی شکل می‌گیرد که دیگران ارزش‌ها، فرهنگ یا رفتار یک بازیگر را مشروع و جذاب بدانند (Nye, 2004). ازاین‌رو، صرف حضور گسترده ایران در اربعین لزوماً به معنای افزایش قدرت نرم نیست. قدرت نرم هنگامی تولید می‌شود که کیفیت حضور ایران به ایجاد اعتماد و احترام متقابل منجر شود. خدمت پزشکی داوطلبانه، تسهیل حمل‌ونقل، حمایت از زائران، همکاری با نهادهای عراقی و مشارکت در برنامه‌های فرهنگی مشترک می‌توانند به تولید چنین جاذبه‌ای کمک کنند. هانی‌زاده نیز نقش اربعین را در افزایش نفوذ ایران در سطح اجتماعی و فرهنگی بررسی کرده و

آن را به پیوندهای فراتر از ساختار رسمی دولت مرتبط می‌داند (Hani-Zadeh, 2020). در مقابل، هرگونه بهره‌برداری آشکار سیاسی یا رفتار برتری‌جویانه می‌تواند جاذبه فرهنگی را به بدبینی تبدیل کند.

رسانه‌ها نیز بخشی از این سازوکارند. پوشش گسترده اربعین در رسانه‌های ایرانی، عراقی و شبکه‌های اجتماعی، این مناسک را به یک رویداد فرامرزی تبدیل می‌کند. تولید محتوای چندزبانه، تصاویر مربوط به خدمت‌رسانی مشترک، روایت‌های زائران و بازنمایی حضور گسترده شیعیان از کشورهای مختلف، تصویری از یک اجتماع فراملی تولید می‌کند. این تصویر می‌تواند قدرت نمادین تشیع و ایران را همزمان تقویت کند، اما میان این دو باید تمایز گذاشت. همه سرمایه نمادین اربعین متعلق به ایران نیست؛ ایران یکی از بازیگران حاضر در یک میدان وسیع‌تر شیعی است. بنابراین، موفقیت دیپلماسی فرهنگی ایران وابسته به توانایی آن در قرار گرفتن درون این میدان، نه تلاش برای انتساب آن به خود، است. مطالعه «نفوذ فرهنگی ایران در عراق» نیز بر اهمیت کانال‌های فرهنگی و اجتماعی غیررسمی در کنار روابط سیاسی تأکید دارد ("Iran's Cultural Influence in Iraq," 2020).

بعد دیگر نفوذ، شبکه‌سازی میان نهادها و نخبگان است. برگزاری اربعین نیازمند هماهنگی مستمر میان دستگاه‌های مرزی، امنیتی، حمل‌ونقل، بهداشتی و خدماتی دو کشور است. این هماهنگی سالانه، روابط میان سازمان‌ها و مدیران را از حالت مقطعی خارج می‌کند و می‌تواند به شکل‌گیری الگوهای ثابت همکاری منجر شود. آل‌تمیمی در تحلیل اربعین در روابط ایران و عراق به این ظرفیت نهادی اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که آیین اربعین علاوه بر سطح مردمی، موجب افزایش تعامل دستگاه‌های دو کشور نیز می‌شود (Al-Tamimi, 2021). این نوع همکاری را می‌توان نوعی دیپلماسی عملی یا دیپلماسی شبکه‌ای دانست که در آن اعتماد نه صرفاً از طریق مذاکره سیاسی، بلکه در روند حل مشکلات اجرایی مشترک ساخته می‌شود.

نفوذ سیاسی ناشی از این شبکه‌ها عمدتاً غیرمستقیم است. هنگامی که تعامل میان دستگاه‌ها، گروه‌های مذهبی، موکب‌ها و نهادهای مدنی افزایش می‌یابد، هزینه اجتماعی و سیاسی گسست کامل میان دو کشور نیز بیشتر می‌شود. این بدان معنا نیست که عراق در تصمیمات سیاست خارجی تابع ایران می‌شود، بلکه به این معناست که روابط دو کشور دارای لایه‌های اجتماعی متعددی می‌شود که نمی‌توان آنها را به‌سادگی با تغییر دولت‌ها حذف کرد. هاشمی نفوذ ایران در عراق پساصدام را نتیجه شبکه‌ای از روابط تاریخی و سیاسی می‌داند که به سطح دولت محدود نیست (Hashemi, 2016). اربعین این شبکه را در مقیاسی بی‌سابقه بازتولید می‌کند و به آن مشروعیت اجتماعی می‌بخشد.

از سوی دیگر، مراسم اربعین در ایجاد نوعی امنیت اجتماعی نیز مؤثر است. معینی‌پور پیوند میان اربعین و امنیت‌سازی منطقه‌ای را در ظرفیت این مناسک برای ایجاد همبستگی، ارتباط اجتماعی و مقابله نمادین با خشونت فرقه‌ای بررسی کرده است (Moeinipour, 2017). پس از ظهور داعش و خشونت‌های گسترده تکفیری، ادامه راهپیمایی اربعین و حضور انبوه شیعیان می‌توانست در سطح نمادین به معنای استمرار حیات اجتماعی و مذهبی در برابر تهدید خشونت تفسیر شود. برای ایران نیز، ثبات اجتماعی مناطق شیعه‌نشین عراق و امنیت مسیرهای زیارتی اهمیت راهبردی دارد. همکاری ایران با عراق برای تأمین امنیت زائران، هرچند در سطح رسمی ماهیتی امنیتی دارد، در سطح اجتماعی می‌تواند به بازتولید تصویر ایران به‌عنوان شریک امنیتی کمک کند. با این حال، حضور امنیتی باید تحت حاکمیت نهادهای عراقی و با حساسیت نسبت به استقلال ملی این کشور صورت گیرد.

یکی دیگر از مجاری نفوذ، پیوندهای مذهبی و مرجعیتی است. رابطه قم، مشهد، نجف و کربلا شبکه‌ای تاریخی و چندمرکزی است که نمی‌توان آن را به دولت‌ها فروکاست. اربعین این شبکه را از سطح مراکز علمی و مذهبی به سطح عمومی جامعه گسترش می‌دهد. روحانیان، طلاب، خطبا و مبلغان از کشورهای مختلف در این فضا حضور می‌یابند و در انتقال مفاهیم دینی مشارکت می‌کنند. این فرایند می‌تواند به افزایش نفوذ فرهنگی ایران کمک کند، اما در عین حال استقلال نجف و سنت مذهبی عراق محدودیتی جدی در برابر هرگونه تلاش برای

یکسان‌سازی فکری است. در واقع، یکی از عوامل پایداری پیوند مذهبی میان ایران و عراق، پذیرش تنوع درون‌شیعی و احترام به تفاوت‌های نهادی است.

نفوذ فرهنگی ایران همچنین با حافظه مشترک تاریخی در ارتباط است. جنگ ایران و عراق، اختلافات ملی و تجربه‌های تاریخی می‌توانند زمینه بدبینی را ایجاد کنند، اما اربعین فضایی است که در آن روایت دیگری از رابطه دو ملت ساخته می‌شود؛ روایتی مبتنی بر میزبانی، زیارت مشترک و خدمت متقابل. سرمایه عاطفی حاصل از این تجربه می‌تواند بخشی از حافظه منفی گذشته را تعدیل کند، هرچند هرگز آن را به‌طور کامل حذف نمی‌کند. از منظر نظریه تعامل آیینی، تکرار سالانه همین تجربه‌هاست که امکان تبدیل یک احساس موقت به رابطه پایدارتر را فراهم می‌کند (Collins, 2004). ازاین‌رو، اربعین زمانی برای ایران مزیت راهبردی ایجاد می‌کند که به استمرار تعاملات انسانی و نه صرفاً نمایش حضور سیاسی منجر شود.

در مجموع، سازوکار نفوذ سیاسی–فرهنگی ایران در اربعین یک زنجیره چندمرحله‌ای است: حضور در یک فضای مذهبی مشترک، ایجاد تعامل مستقیم، تولید اعتماد و سرمایه نمادین، تثبیت شبکه‌های اجتماعی و نهادی، تبدیل بخشی از این سرمایه به جاذبه فرهنگی و نهایتاً افزایش ظرفیت اثرگذاری. این زنجیره ذاتاً غیرقطعی و وابسته به کیفیت تعامل است. ایران نمی‌تواند تنها با افزایش منابع مالی یا حضور سازمانی، به‌طور خودکار نفوذ نرم تولید کند؛ بلکه باید از منطق میزبانی عراق، ماهیت مردمی مراسم و حساسیت‌های هویتی جامعه میزبان تبعیت کند. در غیر این صورت، سازوکار نفوذ می‌تواند به ضد خود تبدیل شود. به همین دلیل، نفوذ پایدار در بستر اربعین بیش از آنکه محصول تبلیغات باشد، نتیجه اعتماد است و اعتماد نیز در طول زمان و از طریق تجربه‌های تکرارشونده احترام، همکاری و همزیستی ساخته می‌شود.

اربعین و بازتولید ژئوپلیتیک تشیع در عراق: فرصت‌ها، محدودیت‌ها و رقابت‌های منطقه‌ای

ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه حاصل پیوند پیچیده‌ای میان جغرافیا، جمعیت، هویت، تاریخ، مراکز مذهبی و تحولات سیاسی است. جمعیت‌های شیعی در ایران، عراق، لبنان، بحرین، عربستان، کویت، یمن و دیگر مناطق، اگرچه در چارچوب دولت‌های ملی متفاوت زندگی می‌کنند، از شبکه‌ای از مناسک، مراکز زیارتی، مرجعیت‌های دینی و حافظه تاریخی مشترک برخوردارند. احمدی تأکید می‌کند که فهم موقعیت شیعیان در منطقه نیازمند توجه همزمان به پراکندگی جغرافیایی، ظرفیت‌های سیاسی و پیوندهای هویتی آنان است (Ahmadi, 2010). پس از ۲۰۰۳، عراق به دلیل اکثریت جمعیت شیعه و وجود شهرهای نجف و کربلا به یکی از کانون‌های اصلی این ژئوپلیتیک تبدیل شد. نصر نیز تحول عراق را بخشی از احیای وسیع‌تر تشیع در منطقه می‌داند که بر توازن سیاسی خاورمیانه اثر گذاشته است (Nasr, 2006). اربعین در چنین بستری، یکی از مهم‌ترین عرصه‌های قابل مشاهده این شبکه فراملی است.

قدرت ژئوپلیتیکی اربعین نخست در مقیاس جمعیت و حضور فرامرزی آن آشکار می‌شود، اما اهمیت واقعی آن تنها در تعداد زائران نیست. هنگامی که زائران از کشورهای مختلف در یک مسیر و حول یک روایت مشترک گرد هم می‌آیند، یک جغرافیای نمادین شکل می‌گیرد که از مرزهای سیاسی عبور می‌کند. کربلا در این جغرافیا صرفاً یک شهر عراقی نیست، بلکه مرکز معنایی شبکه‌ای گسترده از هویت‌های شیعی است. رحمانی واسوکلایی اربعین را از همین منظر یکی از عوامل بازتولید ژئوپلیتیک تشیع قلمداد می‌کند (Rahmani Vasokolaei, 2015). این جغرافیای نمادین به معنای نفی مرزهای دولت‌های ملی نیست، بلکه نشان می‌دهد که در کنار جغرافیای سیاسی رسمی، شبکه‌هایی از تعلق دینی و فرهنگی نیز وجود دارند که رفتار اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند.

یکی از نتایج مهم این فرایند، بازتولید احساس «اجتماع فراملی» است. رضایی نشان می‌دهد که اربعین از طریق بازخوانی مستمر واقعه عاشورا و تجربه جمعی زیارت، هویت شیعی را تقویت می‌کند (Rezaei, 2020). این هویت از طریق نمادهای مشترکی چون امام حسین، کربلا، شهادت، عدالت و مقاومت شکل می‌گیرد. سازه‌انگاری توضیح می‌دهد که چنین هویت‌هایی می‌توانند در تعریف منافع و ادراک از دوست

و دشمن نقش داشته باشند (Wendt, 1999). وقتی کنشگران ایرانی، عراقی، لبنانی، پاکستانی، افغانی یا دیگر جوامع شیعی در یک فضای آیینی مشترک قرار می‌گیرند، تفاوت‌های ملی از بین نمی‌رود، اما یک لایه هویتی مشترک فعال می‌شود که می‌تواند در مواقع بحران سیاسی یا امنیتی اهمیت پیدا کند.

برای جمهوری اسلامی ایران، این فرایند مزیتی ژئوپلیتیکی ایجاد می‌کند، زیرا بخشی از گفتمان سیاست خارجی ایران با روایت‌های عاشورایی همپوشانی دارد. حمایت از مقاومت، عدالت‌خواهی، دفاع از مظلوم و مقابله با سلطه از عناصر برجسته در گفتمان رسمی جمهوری اسلامی‌اند و در اربعین نیز از طریق نمادهای مذهبی بازتولید می‌شوند. هاکایم در بحث محور مقاومت، شبکه روابط ایران با بازیگران منطقه‌ای را دارای ابعاد سیاسی و ایدئولوژیک می‌داند (Hokayem, 2018). با این حال، پیوند اربعین با محور مقاومت نباید به‌صورت ساده‌انگارانه تفسیر شود. همه زائران یا نهادهای مذهبی حاضر در اربعین لزوماً با سیاست‌های منطقه‌ای ایران همسو نیستند. اهمیت اربعین برای ایران در این است که مجموعه‌ای از ارزش‌های مورد استفاده در گفتمان ایران در یک میدان مذهبی وسیع‌تر از دولت ایران نیز حضور دارند. این همپوشانی می‌تواند به مشروعیت فرهنگی برخی مواضع ایران کمک کند، اما تنها تا زمانی که دولت ایران مدعی انحصار این ارزش‌ها نشود.

از منظر قدرت نمادین، نمایش گسترده و مسالمت‌آمیز اجتماع شیعی در اربعین نیز دارای پیامد ژئوپلیتیکی است. بوردیو نشان می‌دهد که قدرت نمادین بر توانایی تثبیت معنا و کسب به‌رسمیت‌شناختن استوار است (Bourdieu, 1991). اربعین با نمایش توان سازمان‌دهی مردمی، ظرفیت خدمت‌رسانی، استمرار مناسک و حضور فراملی، تصویری از انسجام اجتماعی تشیع تولید می‌کند. این تصویر در رقابت با روایت‌هایی قرار می‌گیرد که شیعه را به‌عنوان اقلیتی پراکنده یا صرفاً بازیگری وابسته به یک دولت معرفی می‌کنند. اربعین نشان می‌دهد که شبکه شیعی دارای ریشه‌های اجتماعی عمیق و سازوکارهای خودجوش بسیج است. عابدینی و همکاران نیز در تحلیل تمدنی اربعین بر ظرفیت آن برای بازنمایی یک الگوی اجتماعی مبتنی بر خدمت، تعاون و همبستگی تأکید می‌کنند (Abedini et al., 2022).

این بعد نمادین در برابر جریان‌های تکفیری اهمیت دوچندان پیدا می‌کند. در دوره ظهور داعش و افزایش خشونت‌های فرقه‌ای، یکی از اهداف جریان‌های تکفیری ایجاد ترس، پراکندگی و محدودکردن حضور عمومی شیعیان بود. استمرار اربعین و افزایش حضور زائران می‌توانست در سطح نمادین به معنای شکست راهبرد ارعاب تلقی شود. معینی‌پور از این منظر اربعین را دارای ظرفیت امنیت‌سازی اجتماعی و منطقه‌ای می‌داند (Moeinipour, 2017). این امنیت‌سازی نه به معنای جایگزینی نهادهای نظامی با مناسک دینی، بلکه به معنای ایجاد اعتماد جمعی و تقویت مقاومت اجتماعی در برابر تروریسم است. برای ایران نیز، چنین محیطی امکان گسترش همکاری‌های امنیتی با عراق و تقویت گفتمان مقابله با تکفیر را فراهم می‌کند.

اربعین همچنین فرصت‌هایی برای تعمیق پیوندهای اقتصادی و زیرساختی میان ایران و عراق ایجاد می‌کند. جابه‌جایی انبوه جمعیت نیازمند توسعه مرزها، جاده‌ها، حمل‌ونقل، خدمات مخابراتی، شبکه‌های بانکی و امکانات شهری است. اگرچه هدف اصلی این زیرساخت‌ها تسهیل زیارت است، آثار آنها می‌تواند به تجارت و ارتباطات عادی دو کشور نیز سرریز کند. این همان چیزی است که در منطق کارکردی می‌توان پیامد نهان مناسک دانست. هانی‌زاده نقش اربعین در نفوذ ایران را به همین توسعه شبکه‌های ارتباطی و اجتماعی مرتبط می‌داند (Hani-Zadeh, 2020). با این حال، استفاده از اصطلاح ژئواکونومی در این حوزه باید با احتیاط صورت گیرد، زیرا بخش قابل توجهی از اقتصاد اربعین بر نذر و خدمات رایگان استوار است. ارزش راهبردی آن بیشتر در ایجاد اتصال و وابستگی متقابل است تا سود اقتصادی مستقیم.

در کنار این فرصت‌ها، مهم‌ترین محدودیت بر تبدیل اربعین به سرمایه ژئوپلیتیکی ایران، ناسیونالیسم عراقی است. عراق جامعه‌ای با حافظه تاریخی نیرومند، تجربه جنگ با ایران، حساسیت نسبت به مداخله خارجی و رقابت شدید میان بازیگران داخلی است. طه نشان می‌دهد که مفهوم حاکمیت و ملی‌گرایی در عراق معاصر همچنان در واکنش به نفوذ بازیگران خارجی بازتولید می‌شود (Taha, 2023). از این رو، حتی

پیوندهای عمیق مذهبی نمی‌توانند حساسیت جامعه عراق نسبت به استقلال سیاسی را از میان ببرند. شهروند عراقی ممکن است همزمان شیعه‌ای متعهد و ملی‌گرایی عراقی باشد. هر تحلیلی که این دو هویت را ناسازگار فرض کند، قادر به توضیح واقعیت اجتماعی عراق نخواهد بود.

این مسئله برای جمهوری اسلامی ایران اهمیت عملی دارد. هرگاه حضور ایران در اربعین به‌عنوان مشارکت در یک آیین مشترک و احترام به میزبانی عراق تلقی شود، می‌تواند اعتمادآفرین باشد؛ اما اگر به‌عنوان تصاحب نمادین مراسم یا نمایش نفوذ سیاسی تفسیر شود، ممکن است واکنش ملی‌گرایانه ایجاد کند. آل‌تمیمی نیز روابط ایران و عراق در بستر اربعین را متأثر از همین توازن میان پیوند مذهبی و حساسیت‌های حاکمیتی می‌داند (Al-Tamimi, 2021). بنابراین، یکی از اصول بنیادین برای پایداری قدرت نرم ایران آن است که مدیریت اصلی مراسم در دست نهادهای عراقی باقی بماند و نقش ایران ماهیتی حمایتی و تسهیل‌گر داشته باشد.

شکاف‌های درون‌شیعی نیز از دیگر محدودیت‌هاست. تشیع در عراق یکدست نیست و جریان‌های مختلف مذهبی و سیاسی، برداشت‌های متفاوتی از نسبت دین، دولت، مرجعیت و رابطه با ایران دارند. وجود حوزه نجف با سنت مستقل خود، احزاب متنوع شیعی و گروه‌های اجتماعی مختلف نشان می‌دهد که مفهوم «جهان شیعه» نباید به یک بلوک سیاسی واحد تقلیل یابد. اسلامی و همکاران نیز در بررسی نسبت میان ژئوپلیتیک تشیع و گردشگری مذهبی نشان می‌دهند که مناسک زیارتی الزاماً به همگرایی سیاسی خطی منجر نمی‌شوند (Eslami et al., 2021). ازاین‌رو، اربعین می‌تواند زمینه همبستگی مذهبی ایجاد کند، اما این همبستگی به معنای وحدت کامل سیاسی نیست.

رقابت منطقه‌ای عامل محدودکننده دیگر است. عراق به دلیل موقعیت جغرافیایی، منابع انرژی و ساختار سیاسی خود عرصه رقابت ایران، کشورهای عربی، ترکیه، ایالات متحده و دیگر بازیگران است. نفوذ فرهنگی ایران در عراق در خلأ رخ نمی‌دهد و سایر بازیگران نیز از ابزارهای اقتصادی، رسانه‌ای، دیپلماتیک و فرهنگی بهره می‌برند. هاکایم نشان می‌دهد که شبکه منطقه‌ای ایران همواره در تعامل و رقابت با دیگر نظم‌های امنیتی و سیاسی خاورمیانه قرار دارد (Hokayem, 2018). در چنین محیطی، اربعین ممکن است در رسانه‌های رقیب به‌عنوان ابزار نفوذ ایران بازنمایی شود و همین بازنمایی می‌تواند حساسیت عراقی‌ها را افزایش دهد. بهترین راهبرد ایران در برابر این وضعیت، کاهش نشانه‌های انحصارگرایی و تأکید بر ماهیت عراقی و فراملی مراسم است.

دولتی‌شدن بیش از حد نیز می‌تواند به «بدکارکردی» منجر شود. مرتون یادآوری می‌کند که نهادها در کنار پیامدهای مثبت می‌توانند پیامدهایی داشته باشند که انسجام سیستم را تضعیف کنند (Merton, 1968). یکی از منابع اصلی جذابیت اربعین، خودجوشی و حضور داوطلبانه مردم است. اگر نهادهای رسمی دولت‌ها، احزاب یا سازمان‌های سیاسی این فضا را بیش از حد مدیریت کنند، امکان کاهش احساس اصالت و مشارکت مردمی وجود دارد. تبدیل اربعین به نمایش سیاسی رسمی ممکن است بخشی از زائران را که انگیزه اصلی آنان دینی است، از این فضا دور کند و به مخالفان امکان دهد کل آیین را پروژه‌ای دولتی معرفی کنند.

از این رو، اربعین را باید در قالب «ژئوپلیتیک همبستگی» فهم کرد؛ الگویی که قدرت آن از شبکه، معنا و مشارکت می‌آید، نه از تصرف سرزمین یا تحمیل اراده. در این الگو، ایران می‌تواند از جایگاه مذهبی، فرهنگی و اجتماعی خود بهره گیرد، اما تنها زمانی که به استقلال بازیگران عراقی احترام بگذارد. پایداری ژئوپلیتیک تشیع نیز نه در یکسان‌سازی سیاسی، بلکه در توانایی پذیرش تنوع درون جامعه شیعی است. اربعین به دلیل ظرفیت خود برای گردآوردن افراد با گرایش‌های سیاسی متفاوت حول یک نماد مشترک، می‌تواند این تنوع را درون یک چارچوب هویتی وسیع‌تر حفظ کند. این ویژگی شاید مهم‌ترین منبع قدرت آن باشد، زیرا امکان همبستگی را بدون ضرورت حذف تفاوت فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

بررسی نقش مراسم اربعین در نفوذ منطقه‌ای سیاسی—فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و ژئوپلیتیک تشیع نشان می‌دهد که این آیین را نمی‌توان صرفاً در چارچوب یک زیارت مذهبی محدود یا در نقطه مقابل، صرفاً در قالب ابزاری سیاسی برای پیشبرد اهداف یک دولت تفسیر کرد. اربعین پدیده‌ای چندسطحی است که لایه‌های دینی، اجتماعی، فرهنگی، هویتی، سیاسی و ژئوپلیتیکی آن در تعامل با یکدیگر قرار دارند. ماهیت اصلی این مناسک در اعتقاد مذهبی، حافظه عاشورا و زیارت امام حسین ریشه دارد، اما گستردگی مشارکت اجتماعی، تکرار سالانه، سازمان‌یافتگی شبکه‌ای، حضور فراملی زائران و حجم بالای تعاملات مردمی موجب شده است که آثار آن از حوزه عبادت فردی و جمعی فراتر رود. از این منظر، اربعین به یک نهاد اجتماعی—مذهبی تبدیل شده است که ضمن حفظ هویت شیعی و انتقال نمادهای دینی، شبکه‌هایی از اعتماد، همکاری و ارتباط فراملی را نیز بازتولید می‌کند.

یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که مهم‌ترین مسیر تبدیل اربعین به ظرفیت نفوذ منطقه‌ای ایران، از قدرت سخت یا اعمال فشار سیاسی عبور نمی‌کند، بلکه بر تولید سرمایه اجتماعی و نمادین متکی است. تعامل مستقیم میان زائران و میزبانان، خدمت‌رسانی داوطلبانه، همکاری موکب‌ها، تجربه مشترک مناسکی و پیوند عاطفی ناشی از زیارت، زمینه شکل‌گیری تصویری اجتماعی از روابط ایران و عراق را فراهم می‌کند که از مناسبات رسمی دولت‌ها مستقل‌تر است. این سرمایه اجتماعی می‌تواند در بلندمدت به کاهش فاصله‌های ذهنی، اصلاح کلیشه‌های متقابل و افزایش ظرفیت گفت‌وگو میان دو جامعه کمک کند. از این رو، بخشی از نفوذ ایران در عراق را باید در سطح روابط انسانی و فرهنگی جست‌وجو کرد، نه تنها در سطح روابط میان نخبگان سیاسی یا نهادهای امنیتی.

مراسم اربعین همچنین زمینه‌ای برای گسترش دیپلماسی عمومی و فرهنگی فراهم می‌آورد. در این فضا، انتقال ارزش‌ها نه از طریق دستور رسمی، بلکه از خلال نماد، روایت، رفتار و تجربه مشترک صورت می‌گیرد. ارزش‌هایی مانند ایثار، خدمت، عدالت‌خواهی، مبارزه با ظلم، حمایت از مظلوم و وفاداری به آرمان عاشورا، در ساختار فرهنگی جمهوری اسلامی ایران نیز جایگاه مهمی دارند. همپوشانی این ارزش‌ها با عناصر هویتی اربعین باعث می‌شود بخشی از گفتمان جمهوری اسلامی در محیطی قابل فهم و آشنا برای جوامع شیعی بازتاب یابد. با وجود این، این همپوشانی نباید به معنای مالکیت سیاسی ایران بر روایت عاشورا یا اربعین تلقی شود. اعتبار این ارزش‌ها دقیقاً از آنجا ناشی می‌شود که فراتر از مرزهای یک دولت قرار دارند و بخشی از میراث دینی وسیع‌تر شیعی محسوب می‌شوند.

از منظر ژئوپلیتیکی، اربعین به بازتولید یک فضای هویتی فراملی کمک می‌کند که در آن کربلا به نقطه اتصال شبکه‌های مختلف شیعی تبدیل می‌شود. این شبکه‌ها از نظر سیاسی یکدست نیستند، اما از مجموعه‌ای از نمادها و خاطره‌های تاریخی مشترک برخوردارند. حضور زائران از کشورهای مختلف و سازمان‌دهی یک اجتماع گسترده و عمدتاً مسالمت‌آمیز، قدرت نمادین تشیع را در منطقه افزایش می‌دهد و نشان می‌دهد که هویت شیعی دارای ظرفیت بسیج اجتماعی فرامرزی است. برای جمهوری اسلامی ایران که یکی از مهم‌ترین دولت‌های شیعی منطقه محسوب می‌شود، وجود چنین فضای هویتی می‌تواند به تقویت عمق فرهنگی و ارتباطی منجر شود. با این حال، این عمق راهبردی نباید با کنترل سیاسی یا تابع‌سازی دیگر جوامع شیعی یکسان دانسته شود. نفوذ ناشی از اربعین زمانی ماندگار است که بر پذیرش، اعتماد و تعامل داوطلبانه استوار باشد.

تحلیل انجام‌شده همچنین نشان داد که میان کارکردهای آشکار و نهان اربعین رابطه‌ای متقابل وجود دارد. کارکرد آشکار آیین، یعنی زیارت، سوگواری، تعظیم شعائر و بازتولید هویت مذهبی، بستر شکل‌گیری مجموعه‌ای از آثار غیرمستقیم را فراهم می‌کند. شبکه‌سازی اجتماعی، هماهنگی سازمانی، افزایش تماس میان دو ملت، شکل‌گیری همکاری‌های خدماتی و امنیتی، توسعه برخی زیرساخت‌های ارتباطی و تقویت سرمایه نمادین از جمله این آثارند. اهمیت این مسئله در آن است که اگر کارکردهای نهان از زمینه دینی و مردمی خود جدا شوند، بخش عمده

مشروعیت و اثربخشی‌شان را از دست می‌دهند. بنابراین، هر نوع سیاست‌گذاری برای استفاده از ظرفیت اربعین باید ماهیت آیینی آن را مبنا قرار دهد و از تبدیل آن به یک پروژه تبلیغاتی رسمی پرهیز کند.

در سطح روابط ایران و عراق، اربعین امکان شکل‌گیری نوعی دیپلماسی چندلایه را ایجاد کرده است. در کنار روابط رسمی میان تهران و بغداد، دستگاه‌های اجرایی، مرزی، امنیتی، بهداشتی و حمل‌ونقل دو کشور ناگزیرند برای مدیریت میلیون‌ها زائر با یکدیگر هماهنگ شوند. این همکاری عملی می‌تواند در بلندمدت به افزایش اعتماد سازمانی کمک کند. همزمان، روابط میان موکب‌ها، نهادهای مذهبی، گروه‌های داوطلب و شهروندان شبکه‌ای غیردولتی ایجاد می‌کند که از تغییرات دولت‌ها کمتر تأثیر می‌پذیرد. این وضعیت موجب می‌شود روابط ایران و عراق دارای بنیانی اجتماعی شود و از سطح توافق‌های سیاسی کوتاه‌مدت فراتر رود.

با این حال، مهم‌ترین یافته پژوهش آن است که ظرفیت ژئوپلیتیکی اربعین دارای حدود روشن است. جامعه عراق، در کنار هویت مذهبی قوی، از هویت ملی و حساسیت عمیق نسبت به حاکمیت و استقلال سیاسی برخوردار است. تجربه تاریخی جنگ، اشغال، مداخله قدرت‌های خارجی و رقابت بازیگران منطقه‌ای باعث شده است که هرگونه نشانه سلطه‌طلبی با واکنش روبه‌رو شود. از این رو، جمهوری اسلامی ایران نمی‌تواند فرض کند که اشتراک مذهبی به‌صورت خودکار به پذیرش نفوذ سیاسی منجر می‌شود. حتی در میان شیعیان عراق نیز دیدگاه‌های مختلفی درباره ایران، سیاست منطقه‌ای و نسبت دین و دولت وجود دارد. همین تنوع باید به‌عنوان ویژگی طبیعی جامعه عراق پذیرفته شود.

پایداری دستاوردهای فرهنگی اربعین نیازمند اتخاذ رویکردی است که بتوان آن را «دیپلماسی تسهیل‌گر» نامید. در این رویکرد، ایران به‌جای تلاش برای برجسته‌سازی نقش خود، شرایط حضور امن و آسان زائران را فراهم می‌کند، از همکاری‌های مردمی حمایت می‌کند، در توسعه زیرساخت‌های مشترک مشارکت می‌جوید و در عین حال، مدیریت فرهنگی و اجتماعی مراسم را به جامعه میزبان واگذار می‌کند. موکب‌های عراقی، نهادهای مذهبی عراق و ساختارهای محلی باید در مرکز مناسک باقی بمانند و نقش ایرانیان در قالب میهمان، شریک و همکار تعریف شود. چنین رویکردی بیش از هر نوع تبلیغ مستقیم قادر است سرمایه اعتماد تولید کند.

یکی دیگر از الزامات، تفکیک هوشمندانه ساحت مذهبی اربعین از رقابت‌های حزبی است. حضور نمادهای سیاسی در هر اجتماع عظیم مذهبی اجتناب‌ناپذیر است، اما تبدیل مراسم به عرصه رقابت میان جریان‌های حزبی یا دولت‌ها می‌تواند وجه وحدت‌آفرین آن را تضعیف کند. قدرت اربعین در توانایی آن برای گردآوردن افراد با دیدگاه‌های متفاوت حول یک هویت دینی مشترک است. هرچه فضا برای تنوع دیدگاه‌های درون‌شیعی بازتر باشد، ظرفیت فراملی مراسم افزایش می‌یابد. در مقابل، انحصاری‌کردن معنا و ارائه یک قرائت سیاسی واحد از اربعین می‌تواند بخشی از جامعه را از آن فاصله دهد.

از منظر منطقه‌ای نیز جمهوری اسلامی ایران باید توجه داشته باشد که رقابت ژئوپلیتیکی در عراق با شدت ادامه خواهد یافت. بازیگران مختلف تلاش خواهند کرد نفوذ سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خود را افزایش دهند. مزیت نسبی ایران در این رقابت، صرفاً منابع مادی یا موقعیت جغرافیایی نیست، بلکه عمق روابط اجتماعی و مذهبی با بخش‌های مهمی از جامعه عراق است. این مزیت زمانی حفظ می‌شود که از منطق رقابت صفر و یکی فاصله گرفته شود. تلاش برای حذف سایر بازیگران از عراق نه واقع‌بینانه است و نه با ماهیت جامعه متکثر عراق سازگار. راهبرد مؤثرتر آن است که ایران روابط خود را بر پایه همکاری، احترام به تصمیم‌های داخلی عراق و تولید منافع مشترک سامان دهد.

همچنین، تبدیل پیوندهای موقت زیارتی به همکاری‌های پایدار می‌تواند به تعمیق روابط دو کشور کمک کند. توسعه حمل‌ونقل، تسهیل رفت‌وآمد، همکاری‌های درمانی، برنامه‌های دانشگاهی و فرهنگی، ارتباط میان شهرهای مذهبی و تقویت ظرفیت‌های محلی می‌توانند آثار اربعین را از چند هفته زیارتی به طول سال گسترش دهند. این اقدامات زمانی بیشترین اثربخشی را دارند که برای هر دو جامعه منفعت

ملموس ایجاد کنند. اگر شهروند عراقی احساس کند که توسعه زیرساخت مرتبط با اربعین تنها به نفع زائران خارجی است، ظرفیت ایجاد نارضایتی وجود دارد؛ اما اگر همان زیرساخت به تجارت، اشتغال و حمل‌ونقل داخلی نیز کمک کند، پیوند میان زیارت و توسعه به منبع رضایت متقابل تبدیل خواهد شد.

در نهایت، اربعین را می‌توان یکی از مهم‌ترین نمونه‌های معاصر تبدیل سرمایه آیینی به سرمایه اجتماعی و ژئوپلیتیکی دانست. این تبدیل نه مستقیم، نه کامل و نه تضمین‌شده است. حلقه واسط آن اعتماد، مشروعیت و تعامل انسانی است. هرچه ماهیت مردمی، داوطلبانه و اخلاقی اربعین تقویت شود، ظرفیت آن برای ایجاد همبستگی و قدرت نرم نیز بیشتر خواهد بود. هرچه مداخله سیاسی مستقیم، رقابت تبلیغاتی و رفتار انحصارگرایانه افزایش یابد، احتمال کاهش این ظرفیت بیشتر می‌شود. بنابراین، نقش اربعین در نفوذ سیاسی—فرهنگی جمهوری اسلامی ایران را باید نه در قالب ابزار کنترل، بلکه در قالب فرصت ارتباطی و هویتی تحلیل کرد.

بر این اساس، پاسخ نهایی به مسئله پژوهش آن است که اربعین از طریق ایجاد شبکه‌های انسانی، بازتولید هویت مشترک، تولید سرمایه نمادین، توسعه دیپلماسی عمومی، گسترش همکاری‌های غیررسمی و نمایش همبستگی فراملی شیعی، ظرفیت نفوذ فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و جایگاه ژئوپلیتیک تشیع را تقویت می‌کند. با این همه، استمرار این نقش مشروط به احترام به حاکمیت ملی عراق، استقلال نهادهای مذهبی و اجتماعی این کشور، پذیرش تکثر درون‌شیعی، پرهیز از دولتی‌سازی افراطی و حفظ سرشت مردمی مناسک است. اربعین در صورتی می‌تواند به ستون پایدار همگرایی ایران و عراق تبدیل شود که پیوند مذهبی را جایگزین هویت ملی نکند، بلکه آن را به بستری برای گفت‌وگو، احترام متقابل و همکاری میان دو جامعه تبدیل سازد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

Abedini, M., Ziaeinia, S., & Hesarki, A. (2022). A Civilizational Analysis of the Arbaeen Movement. *Civilizational Studies Quarterly*, *8*(1), 20-35.
Ahmadi, H. (2010). *The Shiite World and Regional Geopolitics*. University of Tehran Press.
Al-Tamimi, A. (2021). Arbaeen in Iran–Iraq Relations. *Middle East Policy Brief*, *33*(4), 56-72.
Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Harvard University Press.
Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton University Press.
Dehghani Firouzabadi, J. (2019). *Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*. SAMT.
Durkheim, É. (1912). *The Elementary Forms of the Religious Life*. George Allen & Unwin.
Eslami, M., Bazrafshan, M., & Sedaghat, M. (2021). Shia Geopolitics or Religious Tourism? In *The Geopolitics of Iran* (pp. 363-385). Springer.
Finnemore, M., & Sikkink, K. (1998). International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization*, *52*(4), 887-917.
Hani-Zadeh, M. (2020). Arbaeen and Iran’s Influence. *Iranian Studies Review, 12*(2), 89-105.
Hashemi, S. (2016). Iran's Influence in Post-Saddam Iraq. *Foreign Relations*, *8*(2), 89-110.
Hokayem, E. (2018). Iran’s Axis of Resistance. *International Affairs*, *94*(5), 1043-1060.
Hosseinizadeh, M. (2018). Iran's Cultural Diplomacy and the Role of Arbaeen. *International Studies Quarterly*, *10*(1), 39-56.
Iran’s Cultural Influence in Iraq. (2020). *Journal of Shiite Studies*, *15*(1), 23-45.
Merton, R. K. (1957). Manifest and Latent Functions. In *Social Theory and Social Structure*. Free Press.
Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. Elmi.
Moeinipour, M. (2017). The Role of Arbaeen in Regional Security-Building. *Security Studies Quarterly*, *5*(3), 53-70.
Mousavi, S., & Bayat, A. (2017). The Role of Arbaeen in Social Solidarity. *Middle East Studies*, *12*(3), 45-62.
Nasr, V. (2006). *The Shia Revival*. Ney.
Nikjoo, A. (2020). From Attachment to a Sacred Figure to Loyalty to a Sacred Route…. *Religions, 11*(3), 145.
Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs.
Parsons, T. (1951). *The Social System*. Free Press.
Pouyafar, M. (2021). *Arbaeen 1400 Field Report*.
Rahimi, B. (2019). Soft Power of Arbaeen. *Middle Eastern Studies, 45*(3).
Rahmani Vasokolaei, M. (2015). Arbaeen and the Geopolitics of Shiism. *Political Studies*, *10*(4), 33-55.
Rezaei, M. (2020). The Role of Arbaeen in Shiite Identity Formation. *Middle East Studies Quarterly*, *15*(2), 30-48.
Taha, A. (2023). Sovereignty and Nationalism in Contemporary Iraq…. *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, *55*(2), 369-376.
Wendt, A. (1998). *Constructivism in International Relations*. Khorsandi.
Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.